

Trans aktivizam u Hrvatskoj

Mihaljević, Karla

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:811991>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Karla Mihaljević

TRANS AKTIVIZAM U HRVATSKOJ

Završni rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

TRANS AKTIVIZAM U HRVATSKOJ

Završni rad

Student/ica:
Karla Mihaljević

Mentor/ica:
izv. prof. dr. sc. Valerija Barada

Komentor/ica:
Pavao Parunov, mag. soc.

Zadar, 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Karla Mihaljević**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **TRANS AKTIVIZAM U HRVATSKOJ** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 26. rujan 2022.

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Cilj i istraživačka pitanja	2
3. Pregled literature i teorijski koncept rada	3
4. Metodologija	6
5. Rezultati i rasprava	8
5.1. Društveno-politički kontekst razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj	8
5.2. Prikaz razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u prvom razdoblju (2004.-2010.)	10
5.3. Prikaz razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u razdoblju od 2011. do 2019.	14
5.4. Zaključak o društveno-političkom i organizacijskom razvoju trans aktivizma u Hrvatskoj	17
5.5. Uvid u rad organizacije KolektIRV	18
5.6. Zaključna razmatranja	25
6. Zaključak	27
7. Prilozi	29
7.1. Vremenska crta	29
- Transrodne osobe postoje oduvijek (antička Grčka i Rim, kulture kao indijska, iranska...)	29
7.2. Definicije i pojmovi	32
8. Literatura	33

Trans aktivizam u Hrvatskoj

Sažetak

Trans aktivizam se bavi promicanjem i zaštitom osoba koje pripadaju trans zajednici. U širem smislu, govori se o TIRV zajednici koja obuhvaća transrodne, interspolne i sve rodno varijantne osobe. Njegov utjecaj se očituje i u direktnoj pomoći pojedincima koji je zatraže. Ovaj oblik aktivizma se prvo pojavljuje u SAD-u te nakon toga dolazi u ostatak svijeta. U Hrvatskoj on nastaje iz mnogih gej i feminističkih organizacija te 2012. godine dolazi do nastanka prve TIRV organizacije naziva KolektTIRV. Njihovo djelovanje se očituje u pravnim i političkim borbama za jednaka prava TIRV osoba te pomoći koju pružaju pojedincima u obliku informacija, psiholoških razgovora i grupa podrške. U kontekstu hrvatskog trans aktivizma, promatra se njegova povijest, problemi, rad udruga, teme, ulazak Hrvatske u Europsku Uniju te njegovi smjerovi djelovanja.

Ključne riječi: transrodnost, trans aktivizam, TIRV zajednica, smjerovi trans aktivizma

Trans activism in Croatia

Abstract

Trans activism deals with promotion and protection of people who belong to the trans community. In a broader sense, it is TIRV community that includes transgender, intersex and all gender-diverse individuals. Their influence is also evident in the direct help to individuals who request it. This form of activism first appears in The USA and then comes to the rest of the world. In Croatia, it originates from many gay and feminist organizations and, in 2012, the first TIRV organization called KolektTIRV was formed. Their work is reflected in the legal and political fights for equal rights of TIRV individuals and the assistance they provide to them in the form of information, psychological help and support groups. History, problems, work of organizations, topics, Croatia's entry into the European Union and its categories of action are observed in the context of Croatian trans activism.

Key words: transgenderism, trans activism, TIRV community, categories of trans activism

1. Uvod

Trans aktivizam se bavi promicanjem prava i društvenom vidljivosti trans i ostalih spolno i rodno varijantnih osoba. Da bismo razumjeli kontekst njegovog djelovanja, valja definirati same pojmove transrodnosti i aktivizma. Trans je skraćenica od riječi transrodnost te označava osobe kojima se rodni identitet razlikuje od spola koji im je pripisan pri rođenju (Hardell, 2016). U sociološkom kontekstu, važno je razlučiti pojmove roda i spola, koje se često kolokvijalno definira kao sinonime. Hardell (2016) naglašava kako je spol oznaka koja nam se pripisuje pri rođenju te kako društvo većinom prepoznaje samo dva spola, muški i ženski, prema biološkim karakteristikama. Međutim, određene osobe po svojim karakteristikama ne ulaze u tipične definicije muškog i ženskog kao što su to, primjerice, interspolne osobe. Osim toga, rod se razlikuje od spola jer ne ovisi o njemu. To je identitet koji se može potpuno razlikovati od onoga što nam je pripisano pri rođenju te se može izraziti ponašanjima, normama, izgledom, načinom oblačenja i slično. Kod transrodnih osoba često se koriste dva termina, *FTM* i *MTF*. *FTM* (female-to-male) označava nekoga kome je bio pripisan ženski spol pri rođenju, a identificira se kao muškarac, dok *MTF* (male-to-female) označava obrnuto. Valja naglasiti da ovi pojmovi nisu jedini te postoji širok raspon rodni identiteta koji se razlikuju od društvenih binarnih normi. Kao krovni termin za višestrukost rodni identiteta, često se koristi termin rodna varijantnost (Hardell, 2016). U Hrvatskoj se za cijelu zajednicu koristi skraćenica TIRV koja označava transrodne, interspolne i rodno varijantne osobe.

Cox (1993) objašnjava aktivizam kao djelovanje u kojem je prvo najbitnije definirati problem u društvu, zatim tražiti načine kako ga riješiti i nakon toga raditi na tome da se taj problem iskorijeni pomoću različitih potrebnih preporuka i akcija. Trans aktivizam se stoga bavi problemom nejednakih prava TIRV osoba i njihovom vidljivosti u društvu. TIRV osobe se svakodnevno susreću sa značajnom diskriminacijom i marginalizacijom u društvu - u socijalnim institucijama, obitelji, zdravstvu, obrazovanju, politici, religiji i drugim društvenim sferama (Jauk-Ajamie, 2016).

Središnja točka društvenog prijepora na koju se trans aktivizam usmjerava jest onaj u sferi rodne normativnosti. S obzirom da se ne mogu smjestiti u zadane spolne kategorije, trans osobe su nenormativne. Odnosno, trans osobe mijenjaju zadane identitete koji su im pripisani na temelju spola što uglavnom nije društveno prihvaćeno zbog čega TIRV zajednica nailazi na društvenu osudu i diskriminaciju. Stoga, u najširem smislu, možemo reći kako se

trans aktivizam javlja kao organizirano djelovanje koje se događa kao posljedica nejednakih odnosa moći s obzirom da suvremena društva i dalje privilegiraju rodnu binarnost proizašlu iz zadanih spolnih i bioloških kategorija naspram rodni kategorija koje nastaju u procesu individualne rodne identifikacije. Time se trans aktivizam smješta u suvremene društvene pokrete: u srži aktivizma suvremenih društvenih pokreta se nalazi borba za slobodno izražavanje identiteta. Ipak, razvojni tijek trans aktivizma drugačiji je u svakoj državi ili regiji ovisno o pogledima i uvjerenjima njenih stanovnika (Beemyn, 2014). Stoga je važno promatrati trans aktivizam na globalnoj, ali i na lokalnoj i nacionalnoj razini, kako bi se utvrdili njegovi glavni elementi djelovanja i teme kojima se bavi.

U ovom radu ću dati sažeti pregled razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj i smjestiti ga u početke globalnog razvoja trans aktivizma. Opisat ću glavne teme koje se u njemu pojavljuju te opisati nastanak i načine djelovanja samih organizacija civilnog društva. Naposljetku, opisane glavne elemente razvoja trans aktivizma i teme kojima se bavi, pokušat ću oprimjeriti uvidom u rad udruge KolekTIRV, organizacije koja se bavi zaštitom i pravima TIRV osoba u Hrvatskoj.

2. Cilj i istraživačka pitanja

Predmet istraživanja je trans aktivizam u Hrvatskoj, a cilj ovog rada je istražiti organizacijski tijek razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u zadanim društvenim i političkim okvirima djelovanja. S obzirom da je trans aktivizam relativno novi oblik aktivističkog djelovanja u Hrvatskoj, zanimljivo je promatrati organizacijski tijek, točnije kako počinje i kako se razvija te zašto uopće dolazi do trans aktivizma. Razlog tome je taj što tijek razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj nije dovoljno istražen, a radi se o jednoj od najčešćih političkih tema rasprave u suvremenom društvu. Osim toga, njegove glavne aspekte i elemente je najtočnije oprimjeriti sa jedinom hrvatskom TIRV udrugom, KolekTIRV, zbog toga što su specijalizirani za rad s TIRV osobama.

Istraživanje je provedeno s fokusom na četiri istraživačka pitanja koja se osvrću upravo na organizacijski i društveni kontekst:

1. Opisati nastanak trans aktivizma u Hrvatskoj kroz društveno-politički kontekst pitanja transrodnosti na globalnoj razini
2. Opisati tijek tematskog i organizacijskog razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj
3. Utvrditi aktualne elemente trans aktivizma u Hrvatskoj

4. Razmotriti i povezati globalni i lokalni kontekst razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj

3. Pregled literature i teorijski koncept rada

Uvidom u različite podatke i izvore, može se ustvrditi da transrodne osobe postoje od antičkih vremena.¹ Međutim, trans aktivizam je relativno nova pojava koja ne ide daleko u prošlost. Beemyn (2014) smatra kako je teško govoriti o povijesti „transrodnog” jer je sam pojam moderan. Isto tako se može reći i za trans aktivizam, s tim da postoji još uvijek debata o tome kada on zapravo u svijetu počinje. Stryker (2004) smatra da je časopis „Transversta”, kojeg 1960.-te godine objavljuje *cross-dresser*² Virginia Prince, pokrenuo trans aktivizam na prostoru SAD-a te inspirirao mnoge buduće pokrete. No, bez obzira na to kada je sami pokret za transrodna prava počeo, iznimno je bitan za političko prepoznavanje i zalaganje za prava trans osoba. Trans aktivizam je noviji oblik organiziranog djelovanja u svijetu koji se počinje razvijati u drugoj polovici 20.-og stoljeća kada se počinje više govoriti o društvenim identitetima i ljudskim pravima.

Laraña, Johnston i Gusfield (1994) govore o suvremenim pokretima te nalažu da je kolektivna potraga za identitetom centralni aspekt stvaranja bilo kakvog identitetskog pokreta. Društveni pokreti nastaju s ciljem da određena skupina pojedinaca „obrani” svoje identitete kako bi imali slobodu raspolaganja vlastitom kreativnosti, mogućnostima i životima u bilo kojem smislu. Cilj trans aktivizma je upravo taj - da osobe koje se tako identificiraju imaju pravo na slobodu življenja svoga života odnosno, da se njihov identitet poštuje jednako kao normativne identitete koji su društveno prihvaćeni³. U tom cilju trans aktivizma kao suvremenog (identitetskog) društvenog pokreta se govori o dostupnosti jednakog i besplatnog zdravstva, o pravnom priznanju njihovog roda, borbi za prava, direktnoj pomoći zajednici te općenitom smanjivanju transfobije u društvu i institucijama. Upravo te stavke čine trans aktivizam suvremenim društvenim pokretom.

¹Prve prepoznate transrodne osobe se datiraju već u vremenu Mezopotamije gdje su postojale svećenice imena „Gala” koje su prelazile iz muškog u ženski rod te se takva rodna tranzicija smatrala svetom (Donegan, 2016). Osim toga, kroz ostatak povijesti možemo primijetiti spominjanje transrodnog i u ostalim kulturama kao što su indijanska, indijska, iranska, rimska i grčka te mnoge ostale.

² *cross-dresser*- inače heteroseksualna osoba koja se oblači u odjeću suprotnog spola

³Društveno prihvaćeni identiteti su cisrodnost i heteroseksualnost.

Cisrodnost- označava pojam za osobe čiji rodni identitet odgovara spolu označenom pri rođenju. Heteroseksualnost- seksualna i romantična atrakcija prema suprotnom spolu.

U suvremenim pokretima se nalaze tri vrste identiteta: individualni, kolektivni i javni identitet (Laraña, Johnston i Gusfield, 1994). Individualni identitet označava našu subjektivnu predodžbu o nama samima. On se odnosi na naš rod, spol, osobnost, vjerovanja i slične stavke te se oblikuje pomoću naših iskustava. Kolektivni identitet se oblikuje na način na koji se definiramo prema drugim pojedincima ili grupama. Autori naglašavaju da je pojam individualnog identiteta u suštini kontradiktoran zbog toga jer osoba postaje „svoja” pomoću različitih društvenih procesa. Društveni procesi posreduju u stvaranju identiteta, ali on je u doživljaju osobe individualan i tako se internalizira iako su neki njegovi elementi društveni. Zatim, javni identitet označava način na koji pripadnici određenih grupa gledaju sami na sebe prema utjecajima javnosti i način na koji javnost gleda na njih (osobe koje nisu članovi grupe, mediji, „protumišljenici“ itd.). Javnost reagira na akcije i stavke u djelovanju grupa te iznosi svoja pozitivna i negativna mišljenja koja mogu utjecati na rad i ponašanje grupe na koju reagiraju. Najviše će na grupe utjecati mišljenja od osoba koje su ideološki bliske grupi ili cijenjene unutar nje.

Ta tri identiteta su vidljiva u kontekstu trans aktivizma kao pokreta. Primjerice, individualni identitet bi označavao trans osobe, točnije njihov rod, utjecaje, vjerovanja, interese te slične stavke. Svoje poglede, iskustva i interese zatim dijele s ostalim trans osobama te pripadaju većoj grupi ili zajednici koja ima cilj da što više ljudi koji dijele ta iskustva pripada u nju i isto tako imaju kolaborativni cilj da trans pojedinci postanu vidljivi i prihvaćeni u društvu (kolektivni identitet). Javni identitet bi označavao način na koji se trans zajednica kroz aktivizam predstavlja i vidi u javnosti. Taj identitet ovisi o perspektivi drugih osoba jer neki će trans vidjeti kao zajednicu koja na miran i uljudan način radi na vidljivosti, prihvaćenosti i osnovnim ljudskim pravima, a drugi će ih vidjeti kao vulgarne aktiviste koji pokušavaju promijeniti normativne zakonitosti roda i spola koje se uzimaju kao „prirodne“. Svi ti pogledi, koliko god bili različiti, mogu utjecati na način na koji trans grupe vide i predstavljaju sebe te, na kraju, način na koji će aktivistički djelovati.

S obzirom da su LGBT+ pokreti suvremeni pokreti, treba ih smjestiti i u kontekst razvoja samih pokreta. Laraña, Johnston i Gusfield (1994) nalažu da su stariji pokreti bili bazirani na više „objektivnim” problemima tj. problemima vezanim za klasu, siromaštvo, ekonomske krize, kapitalizam, nezaposlenost te rat. 1960-ih godina 20-og stoljeća se mijenja ta situacija i tada dolazi do pokreta i akcija vezanih za probleme više „subjektivne” prirode kao što su: izražavanje identiteta, statusi s obzirom na životni stil i izbore pojedinca te spiritualnost kao sloboda vjerovanja u različite stavke od prevladavajućih religija kao što su islam i kršćanstvo. Primjerice, jedan od događaja koji se najviše veže za globalni početak

LGBT+ pokreta i za dovođenje samih pokreta identiteta u pitanje je pobuna u Stonewallu 1969. godine (Stryker, 2004). Osobe različitih rodni i seksualnih identiteta su reagirale zajedno na taj događaj da obrane svoja ljudska prava nakon što je policija napala gej bar u Stonewallu. U znak na sjećanje Stonewallskih pobuna, svake godine se u većini zemalja održavaju Povorke ponosa oko mjeseca lipnja koji je poznat u američkoj LGBT+ kulturi kao Pride Month. Stonewall je bio jedan od događaja koji su započeli identitetske pokrete te događaj koji je utjecao na vidljivost i prepoznavanje LGBT+ osoba kroz posljednjih nekoliko desetljeća.

Trans aktivizam nastaje iz utjecaja feminističkog pokreta i pokreta lezbijskih i gej organizacija. Primjerice, Stonewall pobune nisu bile usko vezane za transrodni identitet, nego za cijelu LGBT zajednicu, a i sami prosvjednici su bili članovi različitih feminističkih, antiratnih pokreta i pokreta za civilna prava (Beemyn, 2014). Beemyn također navodi važnost organizacija kao što su Gay Liberation Front i Gay Activists Alliance koje su nastale nakon Stonewall pobuna, a bile su od velike pomoći transrodnim osobama te su inspirirale odvojeni tijek trans aktivizma u SAD-u.

U to doba su pogotovo postojali problemi inkluzije transrodnih osoba. Primjerice, Beemyn (2014) navodi, 1973. lezbijske separatistice s konzervativnim gej muškarcima organiziraju „alternativnu paradu” u kojoj su zabranjene trans osobe i *drag queens*⁴. Isto tako, 1993. nastaje još jedna takva Povorka u Washingtonu. Ti događaji su inspirirali puno trans osoba da se politički i aktivistički angažiraju. Također, 1993. godine zbiva se „Camp Trans”, prvi američki nacionalni događaj organiziran od strane trans žena. Važan je za zajednicu jer od tog događaja trans žene postaju više uključene u diskusije o životu i pravima žena te su taj događaj podržale mnoge feministkinje.

Ženske trans organizacije nastaju u 1970-im godinama uz poticaj i pomoć feminističkih organizacija, no prva muška trans organizacija tek počinje djelovati 1986. godine po nazivom FTM i 1994. godine mijenja ime u FTM International te postaju najveća internacionalna muška trans organizacija (Beemyn, 2014). U SAD-u, samo Minnesota do 2000. godine ima zakon o zaštiti rodne ekspresije i identiteta, a tek do 2013. još 17 američkih država to uvodi kao zakon. Iz priloženih podataka se da zaključiti da se sustavnije aktivističko djelovanje događa 1980-ih i 1990-ih godina dok se 2000-ih tema transrodnosti počinje adekvatnije tretirati u zakonima. Aktivističko djelovanje se događa u sklopu LGBT zajednice te se trans aktivizam kao zasebni pokret utemeljuje upravo kroz gej, lezbijski i

⁴Drag queens- pretežito muškarci koji se oblače u žensku odjeću radi zabave i performansa.

feministički aktivizam. Jauk-Ajamie (2016) opisuje trans aktivizam i čime se on zapravo bavi. Neke od stavki kojima se bavi unutar njega su: borba protiv nasilja i diskriminacije, laka promjena osobnih dokumenata, dostupno i besplatno zdravstvo, pravna zaštita i slično. Trans aktivisti dovode pitanje transrodne diskriminacije u pozornost političkih debata i bore se za vidljivost trans zajednice i njihovih prava. Trans pokreti također inspiriraju i kulturu, umjetnost, znanje i edukacije te literaturu.

Međutim, trans aktivizam nije vezan samo za pravnu, političku i zdravstvenu pomoć, već je vezan također za rad sa zajednicom na što ukazuje i opseg djelovanja većine trans organizacija. Primjerice, GLAAD (Gay & Lesbian Alliance Against Defamation), američko udruženje LGBT+ organizacija daje uvid u rad svojih organizacija-članica. Neke su fokusirane na pomoć oko pravnih problema i zagovaranja u zajednici, neke na pružanje pomoći, a neke rade u oba područja. Iako je većina organizacija koje navodi GLAAD bazirana u SAD-u, ista logika se da primijeniti na ostatak svijeta i internacionalne organizacije kao što su TGEU (Transgender Europe) na europskom području i KolektIRV u Hrvatskoj.

Trans aktivizam kao suvremeni društveni pokret otvara teme koje su relevantne za trans zajednice u suvremenim društvima, pa je kao oblik organiziranog djelovanja zastupljen i u Europi i u Hrvatskoj. Pomoću metoda istraživanja, saznajemo dublji kontekst trans aktivizma u Hrvatskoj, kada dolazi do njega i na koji način, koji su to njegovi ključni elementi i kako trans udruge funkcioniraju.

4. Metodologija

Za potrebe ovog istraživanja koristile su se dvije metode: *desk research* i ekspertni intervjui. Prva metoda koja je bila oslonac za daljnje istraživanje je *desk research* metoda. Ona se koristi kako bi se mogle prikupiti potrebne informacije za istraživanje i obavlja se bez potrebe odlaska na teren. Posavec (2004) nalaže kako su rezultat primjene *desk research* metode tzv. sekundarni podaci koji nastaju analizom, povezivanjem i drukčijom organizacijom već postojećih podataka. Zbog toga se *desk*-metode nekada nazivaju sekundarnim metodama. Informacije koje se prikupljaju ovim putem su bazirane na dosadašnjim istraživanjima ili radovima i mogu se prikupiti iz različitih akademskih članaka, knjiga, internetskih izvora, podataka od organizacija i slično. Nakon sakupljanja podataka o globalnom i lokalnom kontekstu trans aktivizma u Hrvatskoj kroz *desk research*, u svrhu pripreme za intervjue, prema prikupljenim podacima, prvo je izrađena vremenska crta trans

aktivizma koja je vidljiva u prilogu 7.1.. Vremenska crta je konstruirana s ciljem kronološkog uspostavljanja bitnih događaja za trans aktivizam u Hrvatskoj i kako bi se ekspertnim sugovornicima pružio vizualni prikaz važnih podataka i događaja da bi se lakše mogli referirati na iste.

Osim metode *desk research*-a, provela sam dva ekspertna intervjua. Da bi se u potpunosti razumio trans aktivizam u Hrvatskoj, potrebno mi je bilo dobiti komentare i razmišljanja osoba koje se godinama bave time te iz njihovih osobnih i profesionalnih perspektiva dobiti odgovore na to zašto je trans aktivizam važan za svijet i Hrvatsku. Svrha ekspertnog intervjua je sagledati koje značenje ekspert pridaje određenim problemima, pojavama, činjenicama, vjerovanjima i teorijskim postavkama te koji pogled ima prema njima (Bogner i Menz, 2009, prema Čehulić, 2021). Fokus nije prikupiti informacije o ekspertu i propitivati njegovo ili njezino znanje jer ono nije upitno. Također, nije svrha samo prikupiti informacije, već pokušati generirati tipologiju i razmišljanja te poglede prema njihovim znanjima. U ovom istraživanju, provedena su dva ekspertna intervjua s različitim ciljevima. Jedan od ekspertnih intervjua je proveden s Amirom Hodžićem, istraživačem i aktivistom koji dugi niz godina sudjeluje u diskusijama i važnim događajima za hrvatski trans aktivizam te biva u suradnji i komunikaciji s udrugama koje se bave ili su se bavile transom (LORI, Kontra, KolekTIRV itd.). Intervju je proveden s ciljem komentiranja globalnog konteksta trans aktivizma, njegove povijesti te njegovog prelaska na hrvatsko područje. Pomoću konstruirane vremenske crte, Hodžić se obazire na važne događaje za hrvatski trans aktivizam te izdvaja one koji su najbitniji za razvoj istog. Osim toga, postojale su određene praznine u literaturi te mi je ekspertni sugovornik dao kontekst koji je nedostajao u procesu samostalnog istraživanja.. Intervju je proveden uživo, trajao je sat i 15 minuta. Intervju je sniman je kako bi se kasnije izradile bilješke, a sugovornik je pristao da ga se eksplicitno imenuje u samom radu.

Drugi provedeni intervju je grupni ekspertni intervju s članovima trans organizacije KolekTIRV, Erinom Vlahovićem i Espijem Tomičićem. Cilj ovog intervjua je bio utvrditi aktualne elemente trans aktivizma u Hrvatskoj na primjeru rada udruge KolekTIRV, ali i uvidjeti iskustva i mišljenja sugovornika o trans aktivizmu u širem smislu. Zbog grupnog načina izvođenja intervjua sugovornici su se mogli međusobno nadopunjavati, komentirati i ispravljati što je ojačalo uvid u rad njihove organizacije. Intervjuiranju je prethodila izrada protokola na temelju proizašlih saznanja iz obrade literature i *desk research*-a. Pitanja su bila podijeljena u dvije skupine: trans aktivizam u užem smislu (rad udruge) i trans aktivizam u širem smislu (Hrvatska, EU). U intervjuu smo razgovarali o radu njihove udruge, kako

pomažu pojedincima, na koji način se bore za prava zajednice i protiv diskriminacije te o aktualnim kretanjima u trans aktivizmu u širem smislu. Intervju je proveden online, trajao je dva sata i 15 minuta, sniman je radi kasnije izrade bilješki te je također dobiven pristanak od sugovornika da se smiju iskoristiti njihova imena.

5. Rezultati i rasprava

Trans aktivizam na globalnoj razini započinje u SAD-u te se nakon toga širi po svijetu. Razvija se u sklopu LGBT+ pokreta koji započinju u drugoj polovici 20.-og stoljeća te se razvijaju zajedno s drugim (identitetskim) društvenim pokretima. Ključni dio ovoga istraživanja je ustvrditi društveno-politički kontekst nastanka trans aktivizma, odrediti koje teme i elemente iziskuje te sagledati njegov organizacijski tijek. Velikim djelom su se koristile informacije od Hodžića, Poštića i Kajtezovića (2019) koji dijele razdoblja hrvatskog trans aktivizma na dva razdoblja: 2004.-2010. te 2011.-2019. Prvo razdoblje je razdoblje uključivanja transrodnosti u diskusije te se razvija kroz djelovanje različitih gej, lezbijskih i feminističkih udruga, a u drugom razdoblju se trans etablira sam za sebe s osnivanjem prve i jedine trans organizacije, TransAid (kasnije KolektIRV), pa se ta podjela koristi i u ovom radu. Za razvoj teme i potpuno razumijevanje trans aktivizma potrebno je sagledati i razumjeti njegovu povijest. On svoje početke nalazi u mnogim LGBT pokretima i organizacijama te feminističkim udrugama, tako da je ključno sagledati njegovu povijest kroz povijest same LGBT zajednice i feminističkih pokreta. Takvi pokreti i organizacije se na hrvatskom prostoru pojavljuju još u doba kasne Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a nastavljaju se u 1990-ima te 2000-ima te se odvijaju uz diskurs ljudskih prava i prava LGBT+ koja se kasnije direktno vežu na nastanak i rad trans aktivizma.

5.1. Društveno-politički kontekst razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj

Već je u ovome radu spomenuto kako se trans aktivizam kao pokret pojavljuje prvo u SAD-u te se zatim širi svugdje po svijetu, pa tako i u Hrvatsku. Tu se javlja pitanje postoji li neki određeni trenutak ili događaj kada on prelazi iz globalnog u lokalni kontekst. Kroz komentiranje važnih događaja za tijek trans pokreta u SAD-u, Hodžić objašnjava da se ne mora direktno govoriti o prijelazu aktivizma iz jedne u drugu državu ili kontinent. LGBT+

zajednice postoje u svakoj državi diljem svijeta, „negdje u većoj i slobodnijoj količini, a negdje u manjoj i zatvorenoj količini”. Ideje slobode izražavanja identiteta te jednakih prava se šire preko ljudi, komunikacijske tehnologije te suvremenih medija. Organiziranje aktivizma ili udruga dosta ovisi o resursima za samoorganiziranje i javnoj otvorenosti LGBT+ članova, što se naravno razlikuje od države do države.

Ljudima je počelo biti dosta te diskriminacije i nasilja te je to bio moment kada ta kritička masa počinje reagirati. To je ovisilo, i dalje ovisi, o stupnju represije u državama. Oni koji imaju najmanje za izgubiti, oni koji već nemaju prava, kreću prvi s tim.(Hodžić)

Može se reći da LGBT+ osobe počinju osvještavati nedostatak prava i slobode i uviđati da njihova seksualnost i/ili rodni identiteti ne odgovaraju onima koji su društveno ili kulturno poželjni. Ta borba se pojavljuje u različitim državama u različito vrijeme, no LGBT+ osobe shvaćaju da nisu sami i da se to isto događa drugim ljudima te se te ideje šire i jačaju međusobnom komunikacijom. U Hrvatskoj, tijekom razvoja trans aktivističkog djelovanja se može pratiti povijesno kroz zakonodavni tretman seksualnosti i roda pa zatim i kroz organizirane oblike djelovanja LGBT+ aktivističkih zajednica.

Važan događaj koji je prethodio razvoju LGBT+ aktivizma u Hrvatskoj je dekriminalizacija istospolnog seksualnog čina u 1977. godini u dijelu federativnih jedinica SFRJ, između ostalih i Hrvatske (Čemežar i Mikulin, 2017). Dekriminalizacija se može shvatiti kao pokazatelj da se zakonodavni tretman seksualnosti u kontekstu liberalizacije SFRJ počeo kretati u smjeru zakonodavstva demokratski ustrojenih zemalja koje su već prije dekriminalizirale čin, ili ga možda uopće nikada nisu ni kriminalizirale. Iako se ne radi o rezultatu aktivističkog djelovanja, možemo reći da je to bio početak modernih kretanja po pitanju seksualnosti čime je stvoren preduvjet da se o seksualnosti i rodu može pričati kao o identitetu pojedinca za kojeg se traži društveno prepoznavanje. To je ujedno bio i preduvjet za aktivističko djelovanje i postavljanje pitanja prava - je li pravedno da postoje seksualni i rodni identiteti koji nisu društveno prihvaćeni i kako ih učiniti prihvaćenima?

Rane forme gej i lezbijskog aktivizma nastaju u 1980-im godinama. Nastale su kao dio većih socijalnih pokreta koji se sastoje od neformalnih grupa i sastaju se skoro pa i potajno (Butterfield, 2015). Međutim, ozbiljniji oblici LGBT+ udruživanja počinju kao nastavak djelovanja civilnog društva 1990-ih i kasnije profesionalizacije koja je uslijedila. Organizacije civilnog društva 1990-ih se najviše usmjeravaju na antiratna odnosno mirovna pitanja kao i na feministički angažman. Ovim djelovanjem su se ostvarili uvjeti za

demokratizaciju i profesionalizaciju civilnog društva, a posebno bitan korak je bio upravo u profesionalizaciji ovih organizacija, kako naglašava Bagić prema Butterfield (2015).

Kako bi se shvatio koncept profesionalizacije, potrebno je objasniti koncept nevladinih organizacija. NVO su organizacije koje nisu pokrenute niti su vođene od strane vlade te je njihov cilj, u većini slučajeva, da uspostave društveno dobro pomoću zagovaranja za određene grupe i pružanje usluga koje vlada ili ostali ne pružaju (Krupansky, 2017). Inače su neprofitne organizacije te ih se smatra „srcem” bilo kakve vrste aktivizma. To znači da se zalažu za društvenu promjenu, pravdu, reforme te se dosta baziraju na konceptu ljudskih prava, pogotovo prava diskriminiranih i manjinskih grupa. U Hrvatskoj, period poslije Domovinskog rata je istovremeno i otvorio prostor da se aktivističke grupe nadovežu na samo pitanje ljudskih prava kao jednog od najvidljivijih zagovaračkih oblika u Europi. Usmjeravanje djelovanja prema jačanju svijesti o nejednakim ljudskim pravima su tako postali i temelj za LGBT+ organizacije kao što su Iskorak, Kontra, Zagreb Pride, Queer Zagreb i LORI. (Butterfield, 2015). Stoga se navedene organizacije, uz jačanje zajednice, fokusiraju na koncept samih ljudskih prava. Razlog takvom pristupu je taj što LGBT+ organizacije počinju prepoznavati da državne institucije i akteri posreduju homofobiju i negativne stavove prema LGBT+ te da se javnim isticanjem toga mogu pokrenuti i društvene promjene. Organizacije su se zatim postupno uključile u val profesionalizacije civilnog društva kako bi mogle utjecati na reforme institucija preko različitih projektnih inicijativa i legislativnih promjena (Butterfield, 2015).

5.2. Prikaz razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u prvom razdoblju (2004.-2010.)

Hodžić, Poštić i Kajtezović (2019) navode kako do 2004. godine trans aktivizam skoro da i nije postojao u Hrvatskoj. Nisu postojale nikakve organizacije koje su bile fokusirane na pomoć i prava transrodnih osoba, no postojao je dogovor da „T iz LGBT“ treba uključiti u aktivizam zbog toga jer i transrodne osobe prolaze kroz mnoštvo diskriminacije, nasilja i isključenosti. Navedeni autori dijele trans aktivizam u Hrvatskoj na razdoblje od 2004. do 2010. godine i razdoblje od 2011. do 2019. Ranih 2000-tih godina u Hrvatskoj djeluju udruge kao LORI, Kontra i Iskorak koje su imale konsenzus o tome da treba uključiti transrodnost. LORI i Kontra su lezbijske organizacije, a Iskorak je udruga za homoseksualna prava. Prvo razdoblje označava razdoblje uključivanja transrodnog u diskusije o diskriminaciji i pravima te razdoblje prvog predstavljanja transrodnosti i transrodnih osoba u Hrvatskoj.

Prva Povorka ponosa se održava 2002. godine u Zagrebu, a organiziraju je LORI i Kontra. To je događaj koji je uzburkao javnost i bio popraćen s mnoštvo negativnih komentara i nasilja. Problemi uključivanja transa nastaju već pri organiziranju Povorke 2003. godine jer dolazi do pitanja inkluzije transrodnosti. Hodžić, Poštić i Kajtezović (2019) opisuju taj događaj u svom tekstu. Naime, odbor za organizaciju Povorke je donio odluku da neće pozivati osobe koje su u svojoj prošlosti izrazile diskriminatorne religijske, etničke ili nacionalne stavove, no i dalje su mogle sudjelovati osobe koje su izrazile homofobne i transfobne komentare. Razlog je taj što su u međuvremenu osobe koje su pozvane na Povorku promijenile svoje mišljenje ili taj što ih se u prošlosti krivo shvatilo ili citiralo. Da Salome, trans žena koja je bila pozvana na Povorku, je u svojoj prošlosti imala diskriminatorne izjave o istospolnom roditeljstvu te kada se to saznalo, dobila je zabranu dolaska i govora na Povorci iako je pravilo naglašavalo drukčije, kako navodi Hodžić u intervjuu.

Kako naglašavaju Hodžić, Poštić i Kajtezović (2019), ovaj događaj je bio ključan za osnaživanje trans aktivizma zbog toga što se smatrao pobjedom transfobije, uznemirio je mnoge članove LGBT zajednice se nakon toga zapravo trans aktivizam bavi temama rodnog identiteta bez straha od reakcija. Kao odgovor na taj događaj, 2004. godine na Povorci je tema bila upravo o trans pitanjima i definiranju identiteta. S Hodžićem razgovaram o problemu inkluzije transa u LGBT+ pokretima u Hrvatskoj referirajući se ponovno na te iste probleme u SAD-u (alternativne parade, isključivanje trans žena u feminističkim pokretima...). Osim što ponovno spominje slučaj Da Salome kao iznimno važan, nalaže da što se tiče samog „T“, mnoštvo trans osoba nije bilo *outte* je teško u takvoj situaciji da pitanje transrodnosti uopće dođe do izražaja. Također, spominje i inkluziju ostalih „slova“:

Uvijek je postojala diskusija o „I“ (interspolnost), ali se sama za sebe tek pojavljuje 2019. Godine. „B“ (biseksualnost) samo za sebe skoro da i ne postoji, a jako veliki broj ljudi se identificira tako. Više se fokusira na „L“ i „G“, a „Q“ započinje sa Queer Zagrebom 2003. Godine.

Međutim, Hodžić smatra da se najveći problemi inkluzije događaju u recentnim godinama s TERF (*trans-exclusionary radical feminists*) situacijom koja je prisutna u globalnom i u Hrvatskom kontekstu. Kao što i samo njihovo ime nalaže, to su feministkinje koje ne gledaju na trans osobe kao prave žene i muškarce, ne uključuje ih se u njihove pokrete i diskusije o pravima te zbog toga dolazi do velikih prijepora i debata s trans zajednicom. Međutim, taj problem je oduvijek i postojao, kao što smo i u ranijem tekstu

mogli zamijetiti u SAD-u, a ovdje vidimo kako je on pratio i rane početke organiziranog LGBT+ aktivizma

Hodžić, Poštić i Kajtezović (2019) naglašavaju da su za jačanje trans aktivizma i rodnog izražavanja velikim dijelom zaslužni članovi SEE Q mreže (Southeastern European Queer Network) koji sa ostalim udrugama i pojedincima osnivaju „Platformu djelovanja” koja prepoznaje diskriminaciju temeljenu na spolnim i rodnim identitetima. Za ovo razdoblje je važno još nekoliko događaja i publikacija, na primjer, međunarodna konferencija „Transgresija roda: spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti” gdje se povezuje aktivizam s akademskom zajednicom. Iz toga proizlazi i zbornik radova koji se bavi transgresivnim oblicima imenica, glagola i pridjeva, a također nastaje i edukativna knjižica „Kreacija spola?roda?” koja se koristi kao obrazovni alat i bavi se pravnim i medicinskim konstruktima i samo-izražavanjem. Vezano uz to, feministička udruga Ženska soba igra veliku ulogu u počecima trans aktivizma jer organizira 2005. i 2006. „Transgresiju roda”. Hodžić izdvaja tu konferenciju kao potencijalno najbitniji događaj za trans aktivizam u Hrvatskoj jer je to prvi put na ovim prostorima da je velika količina aktivista i profesionalaca sudjelovala u projektu vezanom za transrodnost, odnosno vezanom za pitanje roda.

To je za mene osobno bilo možda nešto najvažnije što smo napravili...Pričali smo o rodnoj ravnopravnosti i da je to više od binarnosti. Mi to radimo da bi se feminističke postavke i alati mogli uspješno povezati s rodnim debatama. To je bilo veliko, više od 190 ljudi iz 20-ak zemalja je sudjelovalo u tome, to je bila kombinacija aktivizma, radionica, teorije i umjetnosti... (Hodžić)

Iako su se pristupni pregovori za članstvo Hrvatske u EU odvijali u oba razdoblja kroz koja dijelimo razvoj trans aktivizma, početak pristupnih pregovora se događa tijekom prvog razdoblja, 2005. godine (Čemežar i Mikulin, 2017). Na razvoj LGBT+ aktivizma u Hrvatskoj utjecao je i proces europeizacije koji Schimmelfennig i Sedelmeier (2005: 7, prema Čemežar i Mikulin, 2017) definiraju kao proces u kojem neka država mijenja zakonske i druge javnopolitičke okvire sukladno smjernicama Europske unije. U ovom procesu država mora ispuniti određene uvjete tako da prihvati europske standarde i pravila. To označava i ljudska prava te slobodu izbora i ekspresije. Prema više izvora je vidljivo da je Hrvatska morala popraviti svoju zakonodavnu situaciju i poglede prema LGBT+ pitanjima kako bi mogla stupiti u EU. Kako naglašavaju autori Čemežar i Mikulin (2017), njihovom analizom su shvatili da je Hrvatska u procesu stupanja u EU unaprijedila pravni položaj LGBT+ osoba i usput pojačala njihovu vidljivost u društvu. To se može vidjeti u organiziranju različitih

civilnih udruga i Povorki ponosa te uvođenjem zakona koji štite prava i slobodu svih članova zajednice.

2006-a godina je također bitna godina jer nastaje organizacija Gayten u Beogradu koja je zapravo prva grupa na postjugoslavenskom prostoru za osnaživanje trans pojedinaca te bivaju u suradnji s Kontrom koja djeluje u Zagrebu. Nakon toga se mnoštvo pojedinaca javlja Gaytenu, ali i Kontri s pitanjima vezanim uz zdravlje, diskriminaciju i općenitu pomoć. To dovodi do osnivanja prve grupe za podršku (2008. godine), a nakon toga LORI započinje prvi internetski trans forum gdje su svi koji su to zatražili mogli dobiti informacije, podršku i pomoć od psihologa i savjetnika. LORI također osnivaju i prvi seminar za psihologe kako bi im se pružili adekvatni savjeti za rad s TIRV osobama.

Jedan od najbitnijih ciljeva u trans aktivizmu je uspostavljanje sigurne i jednake zdravstvene skrbi za transrodne osobe. Razlog tome je taj što se trans osobe susreću s diskriminacijom kod medicinskih stručnjaka na osobnoj razini. Mnoštvo pojedinaca prolazi kroz negativna osobna iskustva s doktorima opće medicine, primjerice u slučajevima kada doktori ne žele dati uputnice za daljnje preglede vezane uz njihovu tranziciju. Osim toga, dolazi i do toga da im se zahvati i terapije koji bi trebali biti pokriveni zdravstvenim osiguranjem naplate bez njihovog prethodnog znanja, kao što ćemo vidjeti kasnije u tekstu. Međutim, jako je važno medicinske stručnjake educirati o tome kako postupiti prema transrodnim osobama kako bi im se mogla pružiti adekvatna njega. Iako kod nekih stručnjaka problematični odnos prema transrodnim osobama nastaje iz njihovih osobnih uvjerenja, kod nekih je slučaj taj da se do sada nisu susreli s trans osobama te im je potrebna edukacija. Takve edukacije možemo primijetiti već u prvom razdoblju trans aktivizma u Hrvatskoj. Iako se u ovom, prvom razdoblju, još ne pojavljuju organizacije koje se bave isključivo pitanjima transrodnosti, kod aktivnosti Kontre vidimo prvo djelovanje vezano za zdravstveni aspekt trans aktivizma. World Professional Association for Trans Health ili WPATH objavljuje 2006. godine „Standard skrbi” (šestu inačicu)⁵ u kojem daju zdravstvenim djelatnicima savjete i upute o tome kako pristupiti trans osobama i pružiti im adekvatnu brigu te prijevod te inačice objavljuje Kontra.

Prvo razdoblje trans aktivizma je razdoblje u kojem se „T“ u LGBT predstavlja u Hrvatskoj. Veliku ulogu u tome imaju različite organizacije kao što su LORI, Kontra, Iskorak, Gayten, Ženska soba i SEE Q koje, iako su pretežito gej, lezbijske i feminističke organizacije, uključuju trans osobe u rasprave i direktno im pomažu. U prvom razdoblju

⁵Sedma inačica tek dolazi u drugom razdoblju, 2014., i objavljuju je TransAid i Ženska soba.

dolazi do izražaja tema i problema u zdravstvu s kojima se trans osobe susreću, educiraju se stručnjaci kako bi imali pravilan pristup prema trans osobama te udruge počinju direktno raditi s pojedincima u obliku grupa podrške i rada sa stručnjacima. Također, već se i prije početka prvog razdoblja vide problemi inkluzije transrodnog u događajima i diskusijama, kao što je slučaj na Povorci 2003. godine.

5.3. Prikaz razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u razdoblju od 2011. do 2019.

Dok se trans pitanje u prvom razdoblju i dalje veže uz LGBT+ aktivizam u širem smislu, u drugom razdoblju se trans pitanje etablira samostalno. Hodžić, Poštić i Kajtezović (2019) navode da su 2011. i 2012. godina prijelomne godine za trans aktivizam na ovom području jer udruga LORI radi projekt naziva „Put u prosTRANStvo” koji se direktno bavio problemima s kojima se transrodne osobe svakodnevno susreću, daje pregled dosadašnjih doprinosa hrvatske trans zajednice te je to također godina kada se u hrvatski kazneni zakon uvodi rodni identitet kao zaštićeni temelj. Na pitanje zašto je „Put u prosTRANStvo” prijelomni događaj, Hodžić objašnjava:

Zato što je to bio prvi put u Hrvatskoj da se na jednom mjestu okuplja više od 10, 15 ili 20 trans ljudi zajedno. To je bila kritična masa.

Također, 2011. godine Kontra, Iskorak i splitska feministička grupa Domine organiziraju prvu Povorku ponosa izvan Zagreba, u Splitu (Butterfield, 2015). Slogan za Povorku te godine je glasio „Različite obitelji, jednaka prava“.

Drugo razdoblje obilježava još jedan ključni događaj, a to je nastanak udruge TransAid (današnji KolekTIRV) 2012. godine. To je prva trans udruga na, ne samo hrvatskom, nego i postjugoslavenskom prostoru te nakon svog nastanka postaju polazište informacija i podrške transrodnim osobama u Hrvatskoj. Jedan od prvih ciljeva KolekTIRVa je bio da dopru do što većeg broja transrodnih osoba putem Interneta. U tome su i uspjeli budući da su privukli medijsku pozornost pri osnivanju udruge, ali ispunili su i svoj početni cilj: trans osobe su imale svoj prostor. U ovom razdoblju se organizira sve više udruge i konferencija (npr. Transpozij, Trans Mreža Balkan...) koje se bave transrodnim pitanjima, edukacijom i mentorstvom te dolazi do prve Trans Parade u Beogradu, općenito prve takve povorke na našim prostorima, i prvog Balkanskog Trans Inter Marša 2019. godine. Hodžić se prisjeća „Transpozija” te izdvaja taj događaj kao jedan od najbitnijih za hrvatski trans aktivizam. Prvi „Transpozij” organiziraju Ženska soba i TransAid. To je međunarodna

konferencija (koja se nastavlja i danas) na kojoj se raspravlja o pravima, društvenoj i medicinskoj situaciji trans osoba na postjugoslavenskom prostoru.

Prvi „Transpozij” je bio dosta formalan, držala su se neka izlaganja, sjedili smo u krugu i držao se u hotelu. Bilo je tu puno međunarodnih odnosa i osoba. Drugi je po meni bitniji za zajednicu i aktivizam jer je bilo više lokalnih ljudi iz regije...Zapravo se pokušavamo više na zajednicu osloniti. Taj drugi „Transpozij” se događa u Medici, dosta je informalnije i opuštenije, super ljudi i puno smo se više povezali. Tu je također bio početak Trans Mreže Balkan koja nakon svog organiziranja preuzima ulogu organiziranja „Transpozija”.

Fokus udruga nije više na europskim odnosima među udrugama nego se pomiče na odnose sa zajednicom. Bilo je važno uspostaviti komunikaciju i siguran prostor za pripadnike TIRV zajednice kako bi im se dalo do znanja da takvih osoba ima u Hrvatskoj i da im se pruži adekvatna pomoć. Važno je imati međunarodne odnose i podršku, ali rad sa zajednicom i uključivanje zajednice u diskusije i odluke je bilo ključno za daljnji napredak trans aktivizma u Hrvatskoj.

Za razvoj LGBT+ populacije, važne su zakonske izmjene jer one štite članove zajednice i omogućavaju im veću slobodu. Jedna od tih izmjena je da se 2013. godine Zakonom o državnim maticama uvodi koncept „života u drugom rodnom identitetu” te se pomoću tog zakona nalaže da operacije, hormonalne terapije i sterilizacija nisu nužni za to da se nečiji identitet zakonski prihvati (Hodžić, Poštić i Kajtezović, 2019). Već je prije u tekstu spomenuta važnost uspostavljanja adekvatne njege prema trans individuama u zdravstvu te problemi s kojima se trans osobe mogu susresti. U Hrvatskoj, zdravstveno osiguranje nekada pokriva medicinske zahvate i terapije, a nekada ne, te trans osobe žive u neizvjesnosti. KolekTIRV također naglašavaju na svojoj stranici da su pregledi za hormone pokriveni preko HZZO-a, no troškovi samih hormona nisu. Mastektomija (operacija odstranjivanja dojki) treba biti pokrivena zdravstvenim osiguranjem, kako naglašavaju pripadnici zajednice u svom zagovaračkom radu, te se većinom nije naplaćivala, no dogodilo se nekolicinu puta da su osobe nakon operacije dobile račune za obavljeni zahvat. Nakon jedne tužbe⁶ vezane za te događaje, mastektomije su ponovno pod osiguranjem. Operacije genitalija uopće nisu dostupne u Hrvatskoj te osobe koje se odluče na to moraju ići u inozemstvo.

U literaturi se može primijetiti nedostatak podataka vezanih za važne događaje u trans aktivizmu kada su u pitanju aktivnosti trans organizacija. Na temelju više izvora je vidljivo da

⁶<https://www.telegram.hr/politika-kriminal/zelio-sam-postati-muskarac-i-operacijom-ukloniti-grudi-ali-me-drzava-brutalno-diskriminirala-ovo-je-moja-prica/>

je razdoblje od 2015.-2019. „prazno”, točnije, ne izdvajaju se nikakvi bitni događaji i nedostajalo je informacija za ovaj vremenski period, osim informacija za organizaciju TransParent koja sa svojim radom započinje 2015. godine, a završava 2018. godine kada TransAid preuzima njenu ulogu rada s roditeljima trans djece. Hodžić za to „prazno” razdoblje navodi nekoliko ključnih događaja. Prvenstveno, rad s roditeljima trans djece, kao što je već i navedeno, dolazi do izražaja i u TransAidu. „Transpozij” se nastavlja te se održava Trans ljetna školica za mlade i aktiviste koja se događala u razdoblju od dva ljeta. Zatim, 2016. i 2020. Hodžić radi na istraživanjima za proces pravnog priznanja roda. Dolazi do različitih regionalnih i internacionalnih umrežavanja te jača Trans Mreža Balkan. Udruge kontinuirano osnivaju i održavaju grupe podrške za trans osobe, a svake dvije godine se događaju strateška planiranja pomoću kojih se udruge organiziraju te rade plan i program svojih djelovanja.

Dok su u prvom razdoblju razvoja trans aktivizma pristupni pregovori EU ostvarili utjecaj na samo zagovaranje, u drugom se razdoblju Hrvatska nalazi u EU kao članica. Zbog regionalne i internacionalne umreženosti te zbog ulaska u Europsku uniju, udruge se mogu prijavljivati za veće EU projekte. Hrvatske udruge ulaze u kontakt s mnogim većim europskim, npr. TGEU, te se organiziraju različiti događaji, konferencije i brže se može reagirati na određene probleme kada iza manjih, regionalnih udruuga stoji veća europska udruuga i podrška. Hodžić kaže kako je jako bitan bio diskurs o ljudskim pravima u sklopu EU jer, kako se i prije navelo, bez prihvatanja europskih standarda ljudskih prava, Hrvatska ne bi mogla ni ući u EU. Riječima Hodžića, u Hrvatskoj su „dolazile su različite stranke na vlast, neke su se više zauzimale za prava LGBT+ (SDP), a neke manje (HDZ)”.

Hodžić smatra da nije bilo aktivizma, država bi se sporije i lošije prilagodila tim uvjetima za EU i vjerojatno bi se taj proces ulaska odužio. Komentira kako i dalje ta prava nisu u potpunosti u skladu s EU, ali su bila dovoljna da Hrvatska bar stupi u nju. Primjerice, udruuga LORI⁷ navodi da su LGBT+ osobe zaštićene od diskriminacije prema nekoliko zakona, rodna tranzicija je legalna te nije nužna da se rod zakonski prihvati, transrodnim osobama je dopušteno služenje u vojsci itd., no postoje i negativne stavke na kojima aktivisti kontinuirano rade. Na primjer, u Hrvatskoj nije dopušten istospolni brak, no pojedinci mogu biti u životnom partnerstvu. U Hrvatskom društvu i institucijama postoji mnoštvo diskriminacije te akteri rade na tome da se prava, koja je do sada LGBT+ zajednica stekla, oduzmu. 2018. godine se vodi rasprava o Istambulskoj konvenciji koja negativno utječe na

⁷ <http://www.lori.hr/hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtiq-osoba-u-hrvatskoj>

pogled prema transrodnoj zajednici i cijelosti LGBT jer potiče ideje katoličke rodne ideologije o položaju žena u obitelji i društvu te se ne fokusira na zaštitu trans žena i žena koje ne žive u braku.

Drugo razdoblje trans aktivizma je razdoblje u kojem se trans etablira sam za sebe. Po prvi put se u Hrvatskoj pojavljuje trans udruga koja se bavi zagovaranjem i pomoći prema pojedincima (TransAid). Sve one teme koje su vidljive u prvom razdoblju se pojavljuju i u drugom, ali ujedno tada i jačaju. Primjerice, u velikom fokusu su odnosi sa zdravstvom i pomoć pojedincima kod bilo kakvih problema pomoću osnivanja grupa za podršku i rada sa stručnjacima. Ujedno je to razdoblje kada Hrvatska ulazi u EU te se konstanto razvija diskurs o ljudskim pravima te EU sa sobom donosi europske konekcije te određene projektne inicijative i budžete.

5.4. Zaključak o društveno-političkom i organizacijskom razvoju trans aktivizma u Hrvatskoj

Temeljem analize literature koja obuhvaća globalni, zapadni i hrvatski kontekst, moguće je prepoznati dva široka smjera djelovanja trans aktivizma koji se ogleda i u razvoju aktivizma u Hrvatskoj. Naime, gledajući sve važne događaje za trans aktivizam na ovim prostorima, možemo uočiti da je dio aktivizma usmjeren na javno i političko zagovaranje za prava i vidljivost zajednice, a drugi dio je usmjeren na pomaganje samoj zajednici i širenje informacija. Zagovarački smjer se odnosi na borbe protiv diskriminacije, borbe za prava, odnose s medijima i zdravstvom, Povorke, konferencije, planiranja i slično. Neki od takvih događajasu Povorke ponosa, ali i Trans Inter Marš kao javni događaji koji dižu vidljivost zajednice. Rad samih udruga kroz borbu za besplatno zdravstvo i poboljšanje zakonodavne situacije trans osoba spada pod zagovarački smjer zajedno s mnogim konferencijama i događajima kao što su „Transgresija roda” i „Put u proSTRANStvo”. Reagiranje na nepravde u zdravstvu kao što su naplaćivanje mastektomija također spada pod ovaj smjer. To je samo nekoliko primjera onoga što bi se moglo smatrati zagovaračkim smjerom.

Drugi smjer se odnosi na direktnu pomoć zajednici te njenu edukaciju. U njega spadajurazličite grupe za podršku, rad s psiholozima i psihijatrima, edukacija roditelja ali i stručnjaka te širenje informacija. Primjeri ovakvog djelovanja su prva grupa za podršku koju osniva Gayten organizacija te prvi virtualni trans forum koji osnivaju LORI. Također, organizacija TransParent koja se bavila radom s roditeljima trans djece također spada u ovaj smjer (a kasnije ulogu te organizacije preuzima TransAid) te seminar za psihologe koji

održavaju LORI. Uglavnom, ovaj smjer se fokusira na pomoć bližoj zajednici kroz grupe podrške, rad s stručnjacima te edukaciju bližnjih i širenje informacija za zajednicu.

Hodžić se slaže s mojom pretpostavkom o smjerovima, no nadopunjuje kako je također moguće sagledati smjerove iz druge perspektive. Komentira kako se može govoriti o tome da postoji „jedan smjer” koji ide prema vani i prema unutra. Za taj smjer prema vani, koji bi odgovarao tom zagovaračkom smjeru, su bitne povorke, kampanje i akcije koje se moraju organizirati, također bitno je raditi istraživanja i imati medijsku pokrivenost, te naglašava da su tu bitne i edukacije za psihologe, psihijatre, policiju i medicinske stručnjake. Te su se edukacije održale nekoliko puta, a važne su iz razloga jer će pomoću njih te osobe znati kako stupiti prema trans osobama. Za smjer prema unutra, Hodžić kaže da bi to bila ta pomoć pojedincima koji je traže. Tu se može govoriti o svakojakoj pomoći kao što sumedicinska pomoć i savjeti vezano uz operacije, hormone i slično, zajedno sa savjetima od liječnika i stručnjacima koji se bave time. Također, može biti pomoć u obliku podrške i razgovora sa savjetnicima, psiholozima ili organiziranje grupa za podršku zbog situacije u obitelji, diskriminacije, neinformiranosti te naravno, pomoć u pravnom smislu koja se tiče promjene osobnih dokumenata.

Iz ovog pregleda je vidljivo da trans aktivizam u Hrvatskoj prati organizacijski i tematski tijek razvoja u SAD-u s vremenskim odmakom od nekoliko desetljeća. Kao i u SAD-u te u globalnom kontekstu, prijepor se u trans aktivizmu uvijek vodi oko sličnog pitanja: trans osobe su osobe nenormativnog rodnog izraza i kao takve, nisu prepoznate na više društvenih razina na kojima su istovremeno diskriminirane. Diskriminacija se odvija na osobnoj razini, ali i na profesionalnoj, medicinskoj i široj javnoj razini zbog toga jer javnost gleda na njih kao pojedince koji „krše” pravila prirode. Do transa u Hrvatskoj, ali i na globalnoj razini, se dolazi iz mnogih gej, lezbijskih i feminističkih organizacija pomoću kojih se on nastavlja razvijati. U Hrvatskoj, trans aktivizam postaje samostalno etabliran tek 2012. godine s KolektTIRVom i od tada cijela TIRV zajednica ima zaseban glas u Hrvatskoj. Osim toga, iz literature se može prepoznati postojanje dva smjera trans aktivizma: zagovarački koji radi na prvoj razini prijepora (prepoznatljivost, vidljivost...) te smjer za pomoć koji radi na drugoj razini prijepora (individualna pomoć pojedincima).

5.5. Uvid u rad organizacije KolektTIRV

S ciljem opimjerenja trans aktivizma u Hrvatskoj, proveden je grupni intervju s članovima udruge KolektTIRV. KolektTIRV (prijašnjeg naziva TransAid) je hrvatska

organizacija čiji je cilj promicanje i zaštita prava TIRV osoba. Nastaju 2012. godine te nastaju s ciljem jačanja pozitivne vidljivosti TIRV osoba, borbe za prava i borbe protiv diskriminacije te svega ostalog što se može povezati sa zajednicom. U intervjuu su sudjelovali Espi Tomičić (operativni koordinator) i Erin Vlahović (izvršni koordinator). Ova organizacija je jedina u Hrvatskoj koja se bavi problemima cjelokupne TIRV zajednice te je bilo ključno razgovarati s njenim članovima za cilj ovog istraživanja. Tomičić i Vlahović na početku opisuju KolekTIRV svojim riječima, odnosno objašnjavaju čime se sve bave.

Pokušavamo zajednicu što vjernije predstaviti. Trudimo se naglasiti koliko nam je bitna zajednica i njene potrebe, što zajednica misli i želi, a onda mi tu služimo kao netko ko to sluša i pokušava to provesti, komunicirati, predstaviti to izvršnim tijelima ili visokim ljudima koji imaju veći utjecaj od nas. (Vlahović)

Ono s čim se sada najviše bavimo je ono što nam sustav, država i desne udruge uzimaju, a to je trenutno zdravstvena zaštita TIRV osoba. Trenutno nam je u fokusu omogućavanje besplatnog javnog zdravstva, gornje i donje operacije i njihove mogućnosti, zatim imamo psihološki program i dvije psihologinje koje rade direktno s TIRV osobama jer nažalost ima premalo LGBT+ friendly stručnjaka, i na kraju, ono što je po meni najvažnija stvar, bavimo se pravnom zaštitom. (Tomičić)

Vlahović govori da organizacija funkcionira kao „poveznica” između zajednica i institucija koje mogu utjecati na rješenje problema zajednice. Tomičić definira trenutno najvažniji fokus i to na način da povezuje zagovaračko djelovanje i konkretno djelovanje u institucionalnoj sferi, odnosno sustavu zdravstva. Jasno postavlja uzročno-posljedičnu vezu: politički akteri (konzervativni) svojim djelovanjem zatvaraju prostor za ostvarivanje prava trans osoba u zdravstvenoj skrbi i stoga su oni u KolekTIRVu trenutno najviše fokusirani na zdravstvenu zaštitu trans osoba. Prije u tekstu su navedena dva smjera trans aktivizma: zagovarački i smjer za pomoć. Ti smjerovi su isprepleteni i društveno međuzavisni zbog toga što se samim zagovaranjem pomaže zajednici u širem smislu. KolekTIRV prepoznaju diskriminaciju kod političkih aktera te djeluju na to kroz diskusije, akcije i događaje koje će omogućiti ostvarivanje prava trans osoba u zdravstvenoj skrbi te im na taj način pomoći.

U 2021. dolazi do promjene imena iz TransAid u KolekTIRV. Vlahović objašnjava da ime TransAid od početka nije odgovaralo članovima organizacijenog se na to ime odlučilo jer je bilo potrebno brzo organizaciju osloviti. Međutim, to je bio problem inkluzije tj. prvi naziv je bio problematičan jer nije uključivao i ostale pripadnike TIRV zajednice. Od početka su se bavili cijelom TIRV zajednicom, no ime TransAid je dalo dojam da se bave samo trans pitanjima. Nakon godina razmišljanja o novom imenu, dolazi se do imena KolekTIRV koje je

sada odražavalo samu zajednicu s obzirom na raznovrsnost njenih identiteta. Od tada je sasvim jasno da je svatko tko je TIRV dobrodošao i da se može obratiti za pomoć te je ostalim institucijama i udrugama jasna uloga ove udruge.

Veliki udio njihovog rada se fokusira na pomoć zajednici. Sugovornici su objasnili kako im se osobe iz zajednice najčešće jave preko maila te se javljaju za informacije o tranziciji: za promjenu imena i oznake spola, informacije o „gornjim“ i „donjim“ operacijama te kome se javiti u vezi svih tih pravnih i medicinskih procesa. Na neke se upite može odmah odgovoriti preko maila, no dosta puta je bitno održati kontakt online ili vidjeti se uživo, pogotovo kada se radi o upitu za rad s psihologom ili za podršku. To naravno ovisi o mogućnostima, mjestu stanovanja i o tome koliko će osobi biti ugodno. Vlahović naglašava da je veliki problem to što je većina pravnih i medicinskih postupaka centralizirana u Zagrebu te je to jedna od stvari koje se trude popraviti:

Jako se trudimo decentralizirati naše usluge jer sve je generalno fokusirano na Zagreb uključujući te službene načine na koji ljudi mogu napraviti nešto s medicinskom skrbi ili promjenama, pravima. Sva ta medicinska skrb je centralizirana na Zagreb i onda to predstavlja problem onima koji nisu tu. Mi nastojimo to također decentralizirati i na neki način eventualno financijski omogućiti ljudima da češće dođu.

Pokušavaju naći liječnike i stručnjake koji nisu iz Zagreba kako bi ljudima diljem Hrvatske približili potrebnu pomoć i informacije. Također, organiziraju grupe *peer*podrške te rade FTM i MTF grupe. Većinom doživljavaju pozitivna iskustva i reakcije na udruhu. Nisu naveli nikakvu specifičnu negativnu reakciju i iskustvo, no naglašavaju da, ako dođe do tih situacija, one su vezane za to što se dio njihovog posla obavlja „nevidljivo“, točnije, mogu doživjeti negativne reakcije zbog toga što zajednica ne vidi što rade i koliko zapravo rade. Tomičić pojašnjava:

Može doći do te situacije gdje ljudi kažu: „A netko je plaćen za to, a ništa se ne mijenja“. Mi se moramo jako puno baviti pravnim i medicinskim promjenama, onim u čemu nazadujemo da bi uopće mogli raditi vidljive promjene naprijed. Tako da nekome, dok se borimo, može izgledati sa strane da se ništa ne pomiče, a zapravo naporno radimo na tome.

Sugovornici naglašavaju da su svjesni da ne mogu reagirati na sve u isto vrijeme i da to može ostaviti taj dojam da se ništa ne radi, ali bitno je da sve uzmu u obzir i da im se ljudi uvijek mogu obratiti. Također su svjesni i toga da su do sada napravili određene greške te da će se vjerojatno još grešaka dogoditi u njihovom budućem radu. Tomičić također naglašava

kako se ne može brzo promijeniti nešto što je zakonom zabranjeno, ali da nikada neće pristati na ugnjetavanje i manjak prava.

Također, sugovornici opisuju i probleme s kojima se udruga susretala. Naglašavaju da većinom imaju podršku od cijele LGBT+ zajednice te ističu da do neslaganja najviše dolazi unutar same organizacije. Nakon dugo godina u istoj radnoj poziciji, osobi se često dogodi miješanje privatne i poslovne sfere te tu dolazi do osobnih konflikata s drugim članovima. Međutim, kako navode, to je za njih normalno i očekivano i trude se da to ne predstavlja ogromnu prepreku u radu organizacije. Imaju konsenzus da rade skupa na onim stvarima oko kojih se slažu, a da pojedinačno rade na onome na čemu se ne slažu. Osim toga problema, zbog tog konstantnog rada se zna dogoditi da dožive „*burnout*”, točnije da rade previše stvari odjednom te to dovodi do toga da budu jako umorni i da ti rezultati onoga što rade možda neće ispasti onako kako su htjeli. Smatraju da je s tim povezan nedostatak osoba koje bi radile u organizaciji, međutim, taj problem nisu mogli riješiti zbog nedostatka novčanih sredstava. Primjerice, Tomičić naglašava, kako bi bilo dobro da su imali osobu koja je zaposlena za vidljivost u medijima, zatim za edukacije stručnjaka, za organiziranje svakojakih događaja i slično. To je sve dovelo do glavnog i najvećeg problema za njega, a to je nedostatak zajednice. Znalo se dogoditi na događajima da dođe jako malo ljudi i da se premali broj ljudi uopće javlja te se zajednica raspršila. Vlahović se slaže te nadodaje kako je velika greška bila ta što su oni čekali da zajednica dođe njima, a ne oni zajednici. Međutim, financijska situacija se popravlja, dolazi više ljudi u organizaciju te sve više mladih ljudi sudjeluje u događajima i dijalogu vezanom za zajednicu. Iako se i dalje susreću s određenim problemima, situacija je mnogo bolja nego što je prije bila.

Sugovornici su se kratko osvrnuli i na probleme s TERF zajednicom i to je nešto na što svakako obraćaju pozornost i reagiraju, ali nije im trenutno u fokusu. Međutim, Tomičić tu naglašava kako je iznimno bitno održavati međusobni dijalog kojega fali, i to je problem, te je to razlog za svađe i neslaganja. Treba se pokazati razumijevanje i edukacija s obje strane. Zadnja stvar koju naglašavaju kao problem je općenito povećanje transfobije, koja pogotovo jača nakon Istanbulske konvencije. Povećanje transfobije nije direktan napad na njihovu organizaciju, ali je na zajednicu što utječe na njihov intenzitet rada i njihov cilj uspostavljanja jednakih prava i odnosa prema trans osobama. Svakodnevno se bore protiv komentara, neugodnih situacija i krivih informacija.

Kao što je već prije navedeno u tekstu, Europska unija sa sobom donosi određene promjene. 2005. počinju pristupni pregovori, a 2013. službeno postajemo dio EU. Položaj prema LGBT+ i ostalim manjinama te diskriminiranim skupinama se trebao promijeniti kako

bi Hrvatska mogla stupiti u EU. Moji sugovornici to potvrđuju te navode kako je EU pozitivno utjecala na nekoliko aspekata za trans aktivizam, ali i na sam rad udruga. Ne može se reći da ljudska prava nisu prije EU u RH postojala, nego se samo više priča o njima te se poduzimaju pravni pokreti za poboljšanja. Osim toga, EU je otvorila vrata mnogim mogućnostima. Vlahović navodi kako su sada u direktnoj komunikaciji s većim europskim organizacijama koje se „ozbiljnije shvaćaju”, kao što su TGEU ili ILGA. Kada dolazi do nekog problema ili je potrebna brza reakcija, brže će se reagirati na tako veću organizaciju od KolektIRVa i isto tako, ako dolazi do tužbe ili prigovora, takve organizacije će se ozbiljnije shvatiti. Tomičić naglašava kako EU daje dobre budžete udrugama za projekte, no „ujedno sa sobom donosi i negativne strane”. Naglašava da je kod financiranja problem što EU previše novaca troši na administraciju koja nije dobro organizirana te je nužno imati sa strane još neko sufinanciranje. Tomičić i Vlahović komentiraju tu situaciju iz osobne perspektive jer i sami rade na jednom EU projektu trenutno. Ono što još naglašavaju u vezi EU je da je dovela do raskola u politici i do određenih debata koje se tiču LGBT+ i prava manjina, no Tomičić komentira da „iako je to neugodno i negativno, opet raskoli nisu nužno loši jer tako se dolazi do napretka”.

KolektIRV (tada TransAid) je sa svojim radom započeo otprilike godinu dana prije nego što je RH ušla u EU te je ulazak u EU pozitivno utjecao na rad organizacije. Primjerice, u suradnji su s većim europskim organizacijama i rade na europskim projektima koji šire vidljivost zajednice i educiraju širu javnost. Jedan od znakova napretka diskursa o ljudskim pravima je rad organizacija kao što je KolektIRV. Kao što Hodžić nalaže, da nije bilo aktivista i takvih udruga, zakonodavna situacija i pogledi prema LGBT+ ne bi sada bili mnogo bolji nego što su bili prije. Iako se i dalje vode različite diskusije i borbe, udruge uspješno rade svoj posao zagovaranja i pomoći. Pomoću inicijativa koje provode udruge, uključujući i KolektIRV, održavaju se europski standardi ljudskih prava tj. zaštita od govora mržnje i diskriminacije. Uz to, u radu organizacija se radi na poboljšanju određenih zakonodavnih stavki koje neke druge zemlje u svijetu posjeduju, primjerice, legalnost istospolnih brakova i roditeljstva. KolektIRV koji spada pod nevladine organizacije, ujedno teži profesionalizaciji organizacije. Volonteri su poželjni, no ujedno rade s profesionalcima, imaju zaposlene osobe u udruzi te vode mnoge projekte za vidljivost i pomoć organizacije, što su samo neke od karakteristika profesionalizacije udruga.

Inspirirano tekstom od Hodžića, Poštića i Kajtezovića (2019) koji govori o trans aktivizmu do 2019., upitala sam ih o ključnim događajima od tada do danas. To je također doba pandemije korona virusa te se puno događaja nije moglo održati zbog toga. No bez

obzira na to, dogodili su se neki ključni događaji. Na primjer, komentiraju nastanak Ponosnog Zagreba, inicijative koja okuplja LGBT+ aktiviste i udruge s ciljem promoviranja vidljivosti zajednice. Hvale rad Ponosnog Zagreba i brzo reagiranje na probleme te hvale to što su prije dvije godine započeli Pride Ride, koji se i danas nastavlja, kao odgovor na to što u koroni nije bila dopuštena Povorka, a Hodu za život je bila dopuštena. Pride Ride je bio dopušten jer je na biciklima bilo moguće održavati dovoljnu fizičku distancu. Zatim, u procesu je nastajanja transfeministička platforma čiji je cilj upravo dijalog između TIRV zajednice i feministkinja. „Transpoziji” se i dalje događaju zajedno sa Trans Inter Marševima. Vidljivost u medijima raste te se kontinuirano vode i rade grupe za podršku, edukacije i rad sa psiholozima.

S obzirom na izvedeni zaključak iz pregleda literature i razgovora s Hodžićem o dva osnovna smjera trans aktivizma, sa sugovornicima sam razgovarala o tome može li se trans aktivizam podijeliti na zagovarački smjer (prava, medicina, Povorka, mediji, ...) i smjer za pomoć (grupe za podršku, rad s psiholozima, edukacije, informacije...). Sugovornici se slažu s takvom podjelom ali i nadodaju:

Ta dva smjera su ključna i točna, međutim edukacija bi se mogla staviti kao zasebni smjer jer i ona se dijeli na edukaciju prema stručnjacima, pravnicima, liječnicima i široj zajednici te prema osobama u zajednici. (Vlahović)

To su dobra dva smjera, međutim i medije se treba odvojiti jer se na jedan način zagovara o zajednici u medijima, a na drugi način prava, politika i medicina, odvojena su ta dva pitanja. Ne može se isto raditi čista medijska vidljivost i obavijesti i zagovaranje na toj političkoj, pravnoj razini. (Tomičić)

Kao što vidimo iz priloženih odgovora, podjela na zagovarački smjer i smjer pomoći prema mojim sugovornicima vrijedi u kontekstu hrvatskog trans aktivizma iako bi oni izdvojili edukaciju i medije kao zasebne smjerove, jer se i oni sami granaju na „unutra” i „vani”. KolekTIRV se bavi s oba smjera djelovanja kao što je naglašeno u tekstu. Primjerice, bave se sa direktnom pomoći pojedincima u obliku savjeta s tranzicijom, zdravstvom ili pružanje psihološke i *peer*podrške. Također, rade s roditeljima trans osoba te im pomažu da se priviknu na tranziciju svoga djeteta. Brojni psiholozi, psihijatri i doktori su u komunikaciji i suradnji s KolekTIRVom te preko njih pojedinci dolaze u kontakt s njima za podršku ili medicinsku pomoć. Osim toga, rade na vidljivosti zajednice preko brojnih akcija, konferencija i događaja. Imaju medijsku pokrivenost te su u komunikaciji s ostalim udrugama, reagiraju na nepravde u zdravstvu (npr. slučaj Dubrava) te se bore s institucijama/ljudima koji imaju moć za prava zajednice.

Za kraj, Tomičić i Vlahović iznose svoja očekivanja za budućnost trans aktivizma u RH i rad njihove udruge. Tomičić naglašava kako je iznimno bitno da se što više mladih uključi u udruge i da dođu na njihovo mjesto za par godina. Također, njegova želja je da se što više radi na edukaciji bliže i šire zajednice. Za budućnost trans aktivizma vidi nastanak organizacija sa specifičnim ciljevima. Primjerice, jedna za roditelje, druga za medije, treća za direktnu pomoć, četvrta za sport i slično. Vlahović se u potpunosti slaže te također govori kako bi njegova želja bila ta da uključi što više osoba s invaliditetom i neurodivergentnih osoba u te diskusije i događaje.

KolekTIRV je i dobar primjer organizacije koja djeluje u kontekstu suvremenih društvenih pokreta. Kao što je već prije pojašnjeno, suvremeni društveni pokreti su pokreti u čijem je središtu borba za slobodno izražavanje identiteta pojedinaca, u ovom slučaju izražavanju svog TIRV identiteta koji se razlikuje od onih normativnih kao što su cisrodnost i heteroseksualnost. Upravo to je i cilj KolekTIRVa za trans aktivizam- da šira javnost uvidi probleme s kojima se TIRV osobe susreću i bore te da TIRV osobe imaju slobodu izreći svoj identitet i ne biti diskriminirani za to u javnosti, zdravlju i na osobnoj razini. Također, unutar suvremenih društvenih pokreta se nalaze tri vrste identiteta: osobni, kolektivni i javni identitet. Ta tri identiteta su vidljiva u kontekstu trans aktivizma kao suvremenog društvenog pokreta. Osobni ili individualni identitet označava spol, rod, vjerovanja i svjetonazore osoba iz organizacije. Kolektivni identitet označava njihov kolaborativni cilj uspostavljanja bolje zakonodavne situacije za TIRV zajednicu te pomoć pojedincima koji je zatraže. Na kraju, javni identitet označava kako se oni predstavljaju u javnosti, točnije kako se na njih gleda s obzirom na akcije koje rade, događaje koje organiziraju te stavove koje posjeduju.

Rad KolekTIRVa je usko vezan s temama i pitanjima koja se pojavljuju u oba razdoblja trans aktivizma. Iako prvo razdoblje započinje 8 godina prije osnivanja KolekTIRVa, u njihovom radu se očituju teme koje se već tada pojavljuju u Hrvatskoj. Prvenstveno, KolekTIRV također nastaje prema poticaju LGB udruga, pogotovo pod utjecajem lezbijske organizacije LORI što samo dokazuje koliko je cijelost LGBT+ aktivizma i takvih udruga bila potrebna za samostalno etabliranje trans aktivizma u Hrvatskoj, kao što je slučaj i u globalnom kontekstu. Pitanja u vezi njege u zdravlju te sama tema zdravstvenog aspekta su započele u prvom razdoblju, a kasnije u drugom jačaju sve više. Kao što sugovornici naglašavaju, to je trenutno možda najveći fokus organizacije; da se decentraliziraju zdravstvene usluge te da se u zdravlju TIRV individue tretiraju kao i bilo tko drugi. Osim toga, ključno je educirati medicinske stručnjake, psihologe, psihijatre, policajce i ostale kako bi se pružila adekvatna njega pojedincima te kako bi se pravilno

postupilo prema njima. Prvi oblici takvih edukacija se mogu zamijetiti u prvom razdoblju, no u drugom se KolekTIRV direktno bavi s potrebnim edukacijama i širenjem informacija svakojake prirode.

Rad s pojedincima je još samo jedna stavka koja je veliki dio njihovog posla i utjecaja, jer pomoću različitih grupa za podršku te rada sa stručnjacima, pojedinci imaju siguran prostor, pomoć te informacije koje su im potrebne. KolekTIRV u je u cilju reagirati na svaku tužbu i negativna iskustva te se boriti s onima koji su na vlasti za pravno priznanje roda te uvođenje jednakih prava. KolekTIRV pomoću inicijativa i projekata širi informacije o zajednici kako bi šira javnost imala uvid u probleme s kojima se TIRV zajednica susreće te da javnost uvidi kako i njihov identitet treba biti tretiran kao i identiteti koji su društveno poželjni i prihvaćeni. U prvom razdoblju se pojavljuje tema zdravstvenog aspekta, edukacije, zagovaranja i pomoći pojedincima te se te teme i pitanja pojavljuju u radu KolekTIRVa kao organizacije koja se bavi slobodom i zagovaranjem TIRV zajednice.

5.6. Zaključna razmatranja

Na temelju proučenih izvora koji prikazuju događaje bitne za razvoj trans aktivizma u Hrvatskoj, kao i ekspertnim intervjuima, možemo utvrditi nekoliko ključnih elemenata u razvoju trans aktivizma. Iako se općenito govori o „trans aktivizmu“, kroz tijek njegovog razvoja koji je ovdje prikazan, kao i njegovo aktualno stanje, može se reći da bi najprecizniji izraz bio „TIRV aktivizam“. Naime, s razvojem djelovanja organizacija, jačala je i vidljivost zajednice. Za razliku od prvobitnih grupa koje se rodno identificiraju suprotno biološkom spolu, danas zajednicu čine i interspolne i sve rodno varijantne osobe.

Iz prikaza razvoja trans aktivizma, utvrđeno je kako se početak takvog oblika organiziranog djelovanja odvija u SAD-u te se kasnije, zahvaljujući širenju suvremenih društvenih pokreta, širi i u druge zemlje. Vidljivo je i kako se trans aktivizam organizira oko tri vrste identiteta karakterističnih za suvremene pokrete (Larana, Johnston i Gusfield, 1994): osobni, kolektivni i javni identitet. Sustavniji oblici trans aktivizma se u SAD-u odvijaju 1980-ih i 1990-ih, a taj razvoj, nešto sporije, prate i druge zemlje, prvenstveno u zapadnoj Europi. U Hrvatskoj se razvoj LGBT+ pa i trans aktivizma odvija sa značajnim vremenskim odmakom, ali može se uočiti sličan obrazac razvoja. Kao što je vidljivo u SAD-u, trans aktivizam počinje iz gej i feminističkih udruga, takav se razvoj uočava i u Hrvatskoj. U drugoj polovici 1990-ih i s početkom 2000-ih, počinju djelovati udruge kao što su LORI, Kontra, Iskorak, Ženska Soba. Te udruge potiču nastanak i etabliranje trans aktivizma kao samostalnog pokreta.

Vezano za dva razdoblja trans aktivizma koja traju od 2004.-2010. i 2011.-2019. godine, bitno je reći da su tematski povezani. Teme diskriminacije, prava, zdravstva i pomoći su uvijek bile prisutne i uvijek će biti jer su iznimno važne. Sve dok postoji ikakav oblik diskriminacije prema pripadnicima zajednice, te će se teme pojavljivati. Razlika između razdoblja je ta da se u prvom razdoblju tek započinje predstavljanje trans zajednice u Hrvatskoj kroz djelovanje LGB i feminističkih organizacija, a zatim, u drugom razdoblju trans postoji i funkcionira sam za sebe te uključuje cijelu TIRV zajednicu i više se fokusira na samo zagovaranje i pomaganje zajednici.

Hrvatska ulazi u EU 2013. godine, no prijestupni pregovori počinju već u 2005. godini. Zbog ulaska u EU, Hrvatska je u procesu europeizacije morala implementirati zakone o zaštiti LGBT zajednice. Nakon ulaska u EU, udruge počinju biti u direktnoj konekciji s većim europskim udrugama te surađuju na projektima. Europske udruge mogu brže reagirati na tužbe, probleme i nepravilnosti u zakonu i tretmanu LGBT+ osoba. Međutim, EU je ujedno uzrokovala raskole u odnosima i mišljenjima političkih aktera po pitanju LGBT tema i ljudskih prava, no članovi KolekTIRVa smatraju da to nije negativno zbog toga jer se na taj način započinju diskusije vezane za zakonodavni tretman roda i seksualnosti.

Udruga KolekTIRV je prva i jedina hrvatska TIRV organizacija koja se bavi reprezentacijom i pravima zajednice. Prvenstveno se nazivaju TransAid, no u 2021. godini dolazi do promjene imena kako bi sve TIRV osobe shvatile da im se mogu obratiti za pomoć. Ime TransAid je dalo dojam osobama da se bave samo problemima trans zajednice, a ne cijelosti TIRV zajednice. KolekTIRVu je u cilju pomoći pojedincima kroz grupe podrške, rad sa stručnjacima i pružanjem informacija o zdravstvu i promjeni dokumenata. Dio njihovog rada se bavi zagovaranjem za prava TIRV osoba u zdravstvu i politici preko projektnih inicijativa, organiziranja povorki i konferencija te prisutnosti u medijima.

Zagovarački smjer i smjer za pomoć su smjerovi trans aktivizma koje prepoznajem nakon proučavanja prikladne literature te provođenja samog istraživanja. Hodžić, iako je sukladan s ovom podjelom, nalaže da se ne mora govoriti o više smjerova, nego o „jednom smjeru” koji ide prema unutra i prema vani. Smjer prema vani obuhvaća moju pretpostavku o zagovaračkom smjeru koja uključuje Povorke, zakonodavne tretmane, odnose sa zdravstvom, prisutnost na medijima te konferencije. Jedina razlika je u edukaciji koja prema njegovom mišljenju spada u smjer prema vani, dok je u ovom istraživanju edukacija smještena u smjer za pomoć. Smjer prema unutra bi, zatim, zahvatio grupe podrške, rad sa psiholozima i psihijatrima, rad s roditeljima trans djece te ostale oblike pomoći pojedincima, odnosno smjer prema unutra odgovara smjeru za pomoć. Vlahović i Tomičić također komentiraju navedenu

podjelu u istraživanju te se slažu s dva smjera djelovanja trans aktivizma. Međutim, naglašavaju kako bi mogla postojati još dodatna dva smjera: edukacija i mediji. Razlog tome je taj što se oboje mogu granati prema unutra i prema vani. Primjerice, edukacija može biti usmjerena prema vani u smislu rada s profesionalcima tj. liječnicima, psiholozima, policajcima i slično, no može biti usmjerena prema zajednici, odnosno prema radu s roditeljima TIRV osoba te ostalih bliskih osoba.

Mediji se također odvajaju kao zaseban smjer jer se može u medijima govoriti o čistom širenju informacija, primjerice kada će se održati neki trans/TIRV događaj, ili se može medijski zagovarati za promjene u zdravstvu ili u zakonima. Međutim, u kontekstu ovog istraživanja, mediji i edukacija se mogu staviti pod određene smjerove. Mediji spadaju u zagovarački smjer jer uvijek pružaju vidljivost i širenje informacija, bez obzira radi li se, primjerice, o obavijesti za neki događaj ili o medijskom prenošenju nepravde u zdravstvu. Te će teme uvijek pokrenuti rasprave koje se tiču prava i tretmana trans osoba. Osim toga, edukacija spada pod smjer za pomoć jer u svakom slučaju pomaže pojedincima. Na primjer, edukacija će iznimno pomoći profesionalcima u njihovom radu kod tretmana trans osoba te termina koje trebaju koristiti, a edukacija će ujedno pomoći u toj istoj sferi roditeljima, prijateljima i poznanicima TIRV osoba.

6. Zaključak

Kroz ovaj rad predstavljen se razvoj trans aktivizma u Hrvatskoj pomoću sekundarnih podataka (*desk research*) i provedenih ekspertnih intervjuja. Opći cilj istraživanja je bio istražiti organizacijski tijek razvoja trans aktivizma u Hrvatskoj u zadanim društvenim i političkim okvirima djelovanja. Istraživačka pitanja su bila usmjerena prema organizaciji, temama, elementima trans aktivizma te prema pregledu globalnog i lokalnog konteksta aktivizma.

Prema svim dobivenim podacima se vidi koliko je trans aktivizam bitan za TIRV zajednicu jer se bavi njihovom zaštitom, pravima, vidljivošću te pomoći. Na globalnoj razini, pa tako i u Hrvatskoj, trans aktivizam nastaje iz lezbijskih, gej i feminističkih pokreta koji inspiriraju i podržavaju etabliranje samostalnog trans aktivizma. On spada pod suvremene (identitetske) društvene pokrete u čijoj je srži borba za slobodno izražavanje identiteta bez straha od reakcija i nejednakih tretmana u različitim društvenim sferama. Svoje početke trans aktivizam nalazi u SAD-u, zajedno s početcima cjelokupnog LGBT+ aktivizma i suvremenih društvenih pokreta u drugoj polovici 20.-og stoljeća. Nakon SAD-a, trans pokreti se šire

svugdje po svijetu pomoću međusobne komunikacije i prenošenja ideja te se pojavljivanje takvih pokreta razlikuje od države do države prema stupnju represije LGBT+ osoba. U nekim državama su stavovi prema zajednici kontroverzniji te treba duže vremena da zajednice reagiraju na nepravdu koju doživljavaju. U Hrvatskoj prve lezbijske i gej organizacije počinju u 1980-im godinama te nakon toga rade na etabliranju transa kao zasebnog aktivističkog pokreta.

U Hrvatskoj se trans aktivizam dijeli na dva razdoblja: od 2004. do 2011. godine te od 2011. do 2012. godine. U prvom razdoblju djeluju LGB i feminističke organizacije koje inspiriraju zasebni trans aktivizam te započinju teme koje su i danas aktualne u njemu. Primjerice, edukacije stručnjaka, pomoć prema članovima zajednice te tema od zdravstvenim pravima trans pojedinaca. Te se teme nastavljaju na drugo razdoblje, no ujedno tada i jačaju jer se trans organizira sam za sebe s osnivanjem udruge KolekTIRV. Uspostavljanje jednakog i besplatnog zdravstva je trenutno u Hrvatskoj najvažniji cilj za trans aktivizam, kontinuirano se održavaju grupe za podršku pojedincima, održavanje edukacija i konferencija širi vidljivost zajednice te pomaže u profesionalnom radu udruga i pojedinaca. Svim ovim temama se bavi organizacija KolekTIRV koja nakon svog osnutka postaje glavno polazište informacija i borbe za TIRV osobe. Prema njihovom radu te prema utjecaju ostalih udruga na trans aktivizam, može se zaključiti kako su njegovi glavni elementi: pomoć prema zajednici, zagovaranje za jednaka prava (pogotovo u zdravstvu), borba protiv transfobije i borba za inkluziju transa u diskusije, edukacija i širenje informacija, medijska pokrivenost, sloboda izražavanja vlastitog identiteta te djelovanje s obzirom na standarde ljudskih prava Europske unije.

Trans osobe ne spadaju pod društveno-binarnu normu. Njihov identitet se razlikuje od onih identiteta koji prevladavaju u društvu i koje se smatra „normalnima”. Taj prijemor je i dalje aktualan iako se tema transrodnosti pojavljuje još u antičkim vremenima, a na globalnoj razini se o trans situaciji u gotovo svim suvremenim društvima razglaba čak i više od 40 godina. Dosadašnji razvoj trans aktivizma je donio značajne boljitke za zajednicu, no uz mijenjanje i napredak trans aktivizma je očekivano da će se prijepori oko roda nastaviti zbog ideja o rodnim ulogama, utjecaja religije i sličnih stavki. Zbog toga je trans aktivizam potreban; da se prepoznaju ti prijepori i problemi te da se nastoje riješiti kako bi TIRV osobe bile smatrane jednakima u društvu kao i ostali.

7. Prilozi

7.1. Vremenska crta

-Transrodne osobe postoje oduvijek (antička Grčka i Rim, kulture kao indijska, iranska...)

-SAD:

- 1960-ih *cross-dresser* Virginia Prince pokreće časopis *Transvestia*, prvi magazin *cross-dressera* namijenjen za edukaciju, zabavu i slobodu ekspresije (neki smatraju to inspiracijom za početak trans aktivizma)

- 1969.: Stonewall pobune (početak LGBT+ pokreta i identitetskih pokreta)

-nakon Stonewalla nastaju mnoge gej i lezbijske organizacije te se puno više i otvorenije priča o seksualnim i rodnim identitetima i pravima i te iste organizacije pomažu transrodnim osobama

- 1973. lezbijske separatistice i konzervativni gej muškarci organiziraju „alternativnu Paradu” na kojoj su zabranjeni trans ljudi i *drag queens*

- ženske trans grupe započinju u 70-im, a prva muška trans grupa za edukaciju i podršku počinje 1986. i zove se „FTM” (female-to-male)

-1993.- Camp Trans: skupina trans žena i pobornika koji organiziraju prvi nacionalni događaj te također prvi put kad ih je ogromna količina lezbijskih feministkinja podržalo

- 1993. „March on Washington for Lesbian, Gay, and Bi Equal Rights and Liberation” marš koji ne uključuje trans- nakon toga puno trans ljudi postaje politički uključeno i transrodna zajednica postaje bolje organizirana

- 1994. FTM mijenjaju ime u „FTM International” te postaju najveća internacionalna muška trans organizacija -najbitniji faktor za širenje nacionalnog i internacionalnog trans aktivizma je Internet (od 90-ih)

- 2000. samo Minnesota ima zakon o zaštiti rodne ekspresije/identiteta, a do 2013. još 17 država

-HRVATSKA:

-1977. dekriminaliziran istospolni seksualni čin

- 1980-ih rane forme gej pokreta i feminističkih pokreta, nakon toga profesionalizacija navedenih
- od 90-ih homoseksualnost nije na listi poremećaja
- 1997. osnovana organizacija KONTRA (lezbijka, feministička organizacija)
- 2000. osnovana organizacija LORI (lezbijka, feministička organizacija)
- 2002. osnovana organizacija ISKORAK (promicanje i zaštita LGBT+ prava i osoba)
- 2002. prva Povorka Ponosa
- 2003. problemi na Povorci zbog inkluzije transa
- 2004. povorka s temom transa
- 2005. „Transgresija roda: spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti” (međunarodna konferencija u Zagrebu)
- 2005. pristupni pregovori za EU (situacija prema LGBT+ se mora promijeniti u RH zbog toga)
- 2006. „Kreacija spola? Roda?”, edukativna knjižica
- 2005. i 2006. ŽENSKA SOBA organizira „Transgresiju Roda”
- 2006. šesta inačica „Standarda skrbi” (knjižica namijenjena zdravstvenim skrbnicima koji rade s trans pojedincima) prevedena i objavljena na hrvatski
- 2006. organizacija GAYTEN u Beogradu osniva prvu grupu za osnaživanje/podršku namijenjenu trans pojedincima na postjugoslavenskom prostoru
- 2008. prva grupa za podršku (lipanj, Kontra i Gayten)
- 2008. virtualni trans forum (osnivaju LORIce)
- 2008. LORI osnivaju seminar za psihologe koji se bave terapijskim radom s trans osobama
- 2011. LORI organiziraju „Put u proSTRANstvo” (opsežni pregled trans tema i iskustava, doprinos hrvatske trans zajednice te predstava koja se bavi temom diskriminacije i problema trans osoba)
- 2011. prva Povorka izvan Zagreba, u Splitu (Kontra, Iskorak i Domine)
- 2011. u Kazneni zakon uveden rodni identitet kao zaštićeni temelj u zakonu o zločinima iz mržnje
- 2012. TRANSAID (danas KOLEKTIRV)- prva udruga na ovim prostorima za promicanje i zaštitu prava trans, interpolnih i rodno varijantnih (TIRV) osoba
- 2013. zakon je uveo koncept „života u drugom rodnom identitetu“
- 2013. Hrvatska ulazi u EU

- 2014. „Transpozij” (TransAid i Ženska Soba)- međunarodni aktivistički simpozij gdje se raspravljalo o društvenoj, pravnoj i medicinskoj situaciji u Europi s fokusom na postjugoslavensku regiju
- 2014. Trans Mreža Balkan (pružanje podrške i mentorstva grupama i aktivistima na lokalnom i nacionalnom nivou, promoviranje trans umjetnosti i kulture, istraživanja, podrška...)
- 2014. pravilnik Ministarstva zdravstva tvrdi kako nikakvi medicinski zahvati (poput hormonalne terapije, operacija, itd.) nisu preduvjet za pravno priznanje roda
- 2014. sedma inačica „Standarda skrbi” koji objavljuju TransAid i Ženska soba
- 2015. prvi Trans Pride na ovim prostorima, u Beogradu
- 2015. organizacija TransParent nastaje, no gasi se 2018. Godine te TransAid nastavlja rad s roditeljima
- 2019. Balkanski Trans Inter Marš

7.2. Definicije i pojmovi⁸

Rod- uključuje društveno oblikovane uloge, ponašanja, aktivnosti i osobine koje određeno društvo smatra prikladnima za žene i muškarce. Ne označava naše spolne karakteristike.

Spol- dodjeljuje se pri rođenju kao “muški” ili “ženski” na temelju primarnih spolnih karakteristika (genitalija) i reproduktivnih funkcija

Cisrodnost- označava pojam za osobe čiji rodni identitet odgovara spolu označenom pri rođenju

Transrodnost- označava krovni pojam za sve osobe čiji je rodni identitet drugačiji od spola

FTM- female-to-male što označava osobu koja se rodila pod ženskim spolom, a kasnije se identificira kao muškarac

MTF- male-to-female označava osobu koja se rodila pod muškim spolom, a kasnije se identificira kao žena

Interspolnost- odnosi se isključivo na posjedovanje određenih spolnih karakteristika i nije jednako seksualnoj orijentaciji osobe, niti rodnom identitetu.

Rodnavarijantnost- krovni naziv za sve osobe čiji identitet odstupa od društveno prihvaćenih spolnih i rodni identiteta (non-binary, agender, demigender,...)

TIRV- transrodnost, interspolnost i rodna varijancija (naziv za zajednicu)

TERF- naziv za feministkinje koja isključuju trans osobe iz diskusija o rodu i pravima (trans-exclusionaryradicalfeminists)

Transfobija- podrazumijeva niz negativnih stavova, osjećaja i/ili postupaka prema transrodnim osobama. Može uključivati strah, mržnju, odbojnost, nelagodu i nasilje koje se osjeća i izražava prema transrodnim osobama ili osobama koje se ne uklapaju u stereotipna rodna očekivanja.

Dragqueens- pretežito muškarci koji se oblače u žensku odjeću radi zabave i performansi

Cross-dresser- inače heteroseksualna osoba koja se oblači u odjeću suprotnog spola

⁸Definicije i pojmovi su uzeti sa stranice KolektIRVa, iz knjige ABC'ov LGBT+ (Hardell) te sa stranice Queer Events.

8. Literatura

Beemyn, Genny (2014). "Transgenderhistoryinthe United States" u: Laura Erickson-Schroth (ur.). *Trans bodies, trans selves*. New York: Oxford University Press.

Butterfield, Nicole (2015). *DiscontentsofProfessionalisation: SexualPoliticsandActivismin Croatia intheContextof EU Accession*

Cox, Harold. (1993). "TheSociologist As Activist". *Journal of Applied Sociology*, 10, 1–22.

Čehulić, Mateja (2021). Obilježja pravne kulture u Hrvatskoj (Disertacija). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:780505> (2.6.2022)

Čemežar, Sara Ana i Mikulin, Tomislav (2017). "Europeizacija kao (ne)prijateljica: razvoj LGBT pokreta u hrvatskoj". *Mali Levijatan*, 4 (1), 29-58

Donegan, Siobhan (2016). TransgenderisminAncientCultures. <https://www.lgbthealth.org.uk/lgbt-health-blog/transgenderism-in-ancient-cultures/>(1.4.2022.)

GLAAD. *Transgender Resources*. <https://www.glaad.org/transgender/resources> (15.6.2022.)

Gavrić, Saša i Čaušević, Jasmina (2020). *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*. Sarajevo: buybook

Hardell, Ash (2016). *ABC'sofLGBT+*. Miami: Mango Media Inc.

Hodžić, Amir, Poštić, J. i Kajtezović, Arian (2019). "(Ne)Vidljivo T: Trans aktivizam u Hrvatskoj (2004.-2019.)" u: Bojan Bilić (ur.). *U mrežama drugosti*. Novi Sad: MediterranPublishing, str. 29-54

Jauk-Ajamie, Daniela (2016). *TransgenderMovementsin International Perspective*.

KolektIRV. *Mogućnosti u Hrvatskoj*. <https://kolektirv.hr/mogucnosti-u-hrvatskoj/> (3.8.2022.)

KolektIRV. *Terminologija*. <https://kolektirv.hr/terminologija/> (3.8.2022.)

Krupansky, Jack (2017). *Whatisan NGO (nongovernmentalorganization)?* <https://jackkrupansky.medium.com/what-is-an-ngo-nongovernmental-organization-33db2779597f> (3.8.2022.)

Laraña, Enrique, Johnston, Hank, &Gusfield, Joseph. R. (ur.) (1994). *New SocialMovements: FromIdeology to Identity*. Philadelphia: Temple University Press.

LORI. *Prava LGBTQ osoba u Hrvatskoj*. <http://www.lori.hr/hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtiq-osoba-u-hrvatskoj> (8.9.2022.)

Posavec, Vesna (2004). *Metode društvenih istraživanja (skripta)*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Queer Events. *Queer Dictionary*. <https://www.queerevents.ca/queer-resources/queer-dictionary> (15.7.2022.)

Raić Knežević, Ana (2021). "Želio sam postati muškarac i operacijom ukloniti grudi, ali me država brutalno diskriminirala. Ovo je moja priča." *Telegram*. (2.9.2022.)

Stryker, Susan (2004). "TransgenderActivism"
https://web.archive.org/web/20120415043441/http://www.glbtc.com/social-sciences/transgender_activism,3.html (1.4.2022.)